

Komşuyu Anlamak/Anlatmak: 20. Yüzyılda Türkiye’de İran’a Dair Yayınlanan Kitaplara Dair Bir Değerlendirme*

Serhan Afacan**

İran ve Türkiye, tarih boyunca dinî, siyasi, kültürel, edebî vb. açılardan etkileşim içinde bulunan iki ülke olagelmıştır. Kaşgarlı Mahmud asırlar önce, “Tatsız Türk bolmaz (Farssız Türk olmaz).” diyerek bu ilişkilerin derinliğine işaret etmiştir. Muhtelif Türk hanedanlıkları, dönem dönem İran’da hüküm sürdüğü gibi İran’ın kadim devlet geleneğinden de çok etkilenmişlerdir. Bu etkileşim, 16. yüzyılda Türkmen Safevi Hanedanlığı’nın Şiiliğın hamisi sıfatıyla yükselişini takiben yerini çatışmaya bırakmıştır. Bu durum, Osmanlı ile İran arasında önemli askeri sonuçları olan ve yoğun bir dinî kisveye bürünmüş siyasi bir mücadeleye zemin hazırlamıştır. 18. yüzyılın sonlarında Safevi Hanedanlığı, yerini diğer bir Türkmen hanedanlığı olan Kaçarlara bırakmıştır. 19. yüzyıl, her iki devletin de islahatlara giriştiği ve başta askeriye olmak üzere devlet birimlerinin ağırlıklı olarak Avrupa temel alınarak yeniden yapılandırıldığı bir dönem olmuştur. Bu gelişmeler, iki ülke arasında kayda değer bir etkileşim içerisinde meydana gelmiş ve çoğu zaman Osmanlı’da gerçekleştirilen bir reform birkaç yıl içerisinde İran’da da görüldüğü gibi İran’daki gelişmeler de Osmanlı devlet ricali ve münevverleri tarafından yakından takip edilmiştir. Özellikle 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında, İran’ın önde gelen birçok reformist düşünür ve devlet adamının muhtelif görevlerle Osmanlı Devleti’nde belirli süre bulunmuş olmaları, onlara, takip edilen islahat programını yakından gözlemleme imkânı sunmuştur. Örneğin, Mirza Taki Han Emir Kebir ve Mirza Hoseyn Han Müşîru’d-Devleh Sipahsalar gibi 19. yüzyılda İran modernleşmesine damgasını vuran devlet adamları, kariyerlerinin önemli bir döneminde İran sefiri sıfatıyla Osmanlı Devleti’nde bulunmuşlardır. Ayrıca, anayasanın ve meclisin önemine dair Farsça ele alınmış en önemli ve öncü çalışmalardan *Yek Kelime* (Bir Metin) eserinin sahibi Mirza Yusuf Han ve onu fikirleriyle derinden etkileyen Mirza Malkum Han gibi daha birçok

* Bu makalenin ilk versiyonu 2012 yılında İran’da Farsça olarak Goftogu dergisinin “Türkiye Cumhuriyeti” temalı 59. sayısında yayınlanmıştır. Bu nüshada bazı önemli değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Leiden Üniversitesi Ortadoğu Çalışmaları Bölümü
İletişim: afacanserhan@yahoo.com

İranlı entelektüel ve devlet adamı da Osmanlı Devleti'nde cereyan eden gelişmeleri ya bizzat müşahede ya da yakından takip etmişlerdir. Diğer yandan Mirza Fethali Ahundzade'nin alfabe konusundaki yenilikçi yaklaşımları geçici bir dönem için de olsa Osmanlı İmparatorluğunda da yankı bulmuş ve Ahundzade 1863 yılında fikirlerini serdetmek üzere Cemiyet-i İlmiye-yi Osmaniye'ye davet edilmiştir. İran'da farklı lehçelerle de olsa Türkçenin Farsçadan sonraki en yaygın dil oluşu, Osmanlı Devleti'nde de aydınların önemli bir bölümünün Farsçaya vâkif bulunuşu, aradaki etkileşimi kolaylaştıran bir unsur olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren ilişkilerin takip ettiği seyirse bu makalenin konusunu teşkil etmekte olduğundan takip eden satırlarda, yeri geldikçe bu ilişkilere değinilecektir.

Bu tarihî arka plana rağmen, gerek iki ülke arasında muhtemel çatışma zemininin varlığı gerekse her iki devletin, özellikle 1920'lerle birlikte yönünü Batı'ya çevirmesiyle kendi tarihlerini Batı'ninkine eklemeye gayretine girmeleri, tarih yazımlarında yekdiğerini karalama ya da görmezden gelme sonucunu doğurmuştur. Bu durum, her iki ülkede diğerine dair uzmanlık konusunda derin bir boşluk oluşturduğu gibi daha geniş düzeyde de bilgisizliğin yolunu açmıştır. Öyle ki Türkiye'de, İran'da konuşulan dilin Farsça değil de Arapça olduğunu sanan ya da bu ülkeyle Türkiye'nin sınır komşusu olduğunu bilmeyenlerin sayısı azımsanmayacak kadar fazladır. Fakat, özellikle 1979 İslam Devrimi'ni takiben İran'ın ABD ve İsrail karşıtı bir pozisyon alması, Türk kamuoyunda Batı'nın, özellikle Orta Doğu politikalarına kuşkuyla yaklaşan çevrelerine cazip gelmiştir. Günümüzde, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmek için çaba sarf etmesi yerine İran gibi "güçlü" ülkelerle yakınlaşması gerektiğini düşünenlerin sayısı hiç de az değildir. Türkiye ile İran devletleri arasındaki siyasi ilişkiler belirli ölçüde ele alınmış olmakla birlikte uzun bir zaman diliminde ve daha geniş anlamda İran'ın nasıl algılandığının üzerinde durulmamıştır. İran devlet ve kültürü, komşusundan bakılınca nasıl algılanmaktadır? Türkiye'de takvimin 2012'yi İran'da da 1391'i gösterdiği bu günlerde bu soru neden önemlidir?

Öncelikle ikinci sorudan başlayalım. İran'ın nasıl görüldüğü, yalnızca bu ülkenin nasıl algılandığı ve bu algı şayet zaman içinde değişmişse bu değişimin hangi yönde olduğunu görmek açısından değil, bizzat "Türk" ya da "Türkiye" algılarının değişim seyrini de gösteriyor olması açısından önemlidir. Şüphesiz, bu algı İran'daki "ırkdaş"lardan bahsedilip onların hali pürmelalinden dem vurulduğu 20. yüzyılın başlarından bu ülkenin kayda değer bir uluslararası siyaset "oyuncusu" olarak görüldüğü günümüze kadar, hayli karmaşık ve iniş çıkışlı bir seyir takip edilmiş olmalıdır. Ya da İran'ın, mollaların ve çarşafli kadınların ülkesi olduğu söyleminden bu ülkenin esasen homojenlikten çok uzak, farklı eğilim ve siyasi duruşa sahne olan bir memleket olduğu tespitine uzanan yol, yeknesak olmaktan çok uzaktır.

Birinci soruya verilecek cevapsa kaçınılmaz olarak araştırmacının tercihinine dayanacaktır. Zira İran'ın Türkiye'de nasıl algılandığı ya da ele alındığı konusu, birçok farklı

malzeme üzerinden incelenebilir ve ele alınan kaynak kaçınılmaz olarak algının belirli bir düzeyini öne çıkaracaktır. Bu makalede, bu konuyu temel olarak 1900’lerin başından; ama özellikle Cumhuriyet’in ilanından günümüze kadarki süre içinde Türkiye’de, İran hakkında yayınlanan kitaplar üzerinden ele almaya çalışılacaktır. Makalenin temel amacı İran’a dair eksiksiz bir bibliyografya sunmaktan ziyade numune kabilinden seçilen eserler üzerinden belirli değerlendirmeler yapmaktır. Yaklaşık yüzyıllık bu zaman kesitini tek bir zaman dilimi olarak ele almaktansa belirli dönemlere ayırmak, okurun işini kolaylaştıracağı gibi konunun ele alınışı açısından da gereklidir. Yazıda konu, 20. yüzyılın başlarından 1979 İran Devrimi’ne, 1979’dan 2000’lerin başlarına ve 2000 sonrası olmak üzere üç dönem halinde işlenecektir.

Konuya geçmeden önce, makalede takip edeceğim yöntemle dair bazı noktaları belirginleştirmekte fayda görüyorum. Araştırmalarım esnasında Türkiye’de miladi 20. yüzyıl boyunca basılmış olan kitaplara dair matbu kataloglar bulmak mümkün olmadı. Bundan dolayı, kitapları belirlemekteki ana kaynağımı belli başlı kütüphaneler (TBMM, İSAM, Millî Kütüphane vb.) oluşturdu. Her dönem hakkında giriş mahiyetinde kısa bilgi ve analizlerimi sunduktan ve döneme dair belirleyici olduğunu düşündüğüm bazı kitaplar hakkında biraz daha ayrıntı verdikten sonra, tespit edebildiğim kitapları listeledim. Geri kalan kitapların yalnızca bibliyografik verilerini vermekle yetindim. Kitaplara bakınca görüleceği üzere, bir dönem içerisinde yazılan kitapların sırf bir tema üzerinde yoğunlaşmadığı görülecektir. Yani örneğin İran Türklerine dair yapılan çalışmalara, hem birinci dönemde hem de üçüncü dönemde rastlanabilir. Bu açıdan dönemlendirmeler, daha ziyade belirli bir zaman dilimine damgasını vuran baskın temaları vurgulamayı amaçlamaktadır.

1900-1979: İrkdaşıllıktan Kayıtsızlığa

20. yüzyılın başlarında, hem Osmanlı (1908) hem de İran (1906) devletleri meşrutiyet devrimlerine sahne olmuşlardır. Zaman olarak birbirine yakın olan bu devrimler sürecinde yaşanan süreçler, ortak yönler arz etmekle birlikte kayda değer farklılıklar da göstermiştir. Örneğin, Osmanlı’nın aksine İran meşrutiyetinin kaderinde, zayıf merkezî devlet yapısı ve güçlü molla sınıfı damgasını vurmuştur. 1908 yılında İran Meclisi, Muhammed Ali Şah’ın emriyle bombardımana tutulup Meşrutiyet Devrimi’nin önde gelen simaları, sıkı takibata ve cezalandırmalara mazur kalınca bu şahsiyetlerin önemli bir kısmı, yurt dışına kaçmak durumunda kalmış ve İstanbul, birçoklarının sığınağı olmuştur. Bombardımanı takiben yaklaşık bir yıl süreyle devam eden Tebriz Direnişi ve meşrutî sistemin yeniden inşa edilmesi süreçlerinde İstanbul’da 1908 yılında kurulan *Saadet Encümeni*, önemli finans ve neşriyat desteği sunmuştur. (Afary, 1996, s. 231-232). Meşrutiyet dönemlerindeki tartışmalar ve siyasi mücadeleler, dış güçlerin müdahaleleri de devreye girince iki ülkede de 1920’lerin başında köklü rejim değişiklikleri meydana

getirmiş, 1923 yılında Osmanlı Devleti yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakırken İran'da Kaçar Hanedanlığı lağvedilip yerine 1925 yılında Pehlevi Hanedanlığı kurulmuştur. Bu tarihten itibaren her iki ülke de seküler ve otoriter bir idareyle yönetilmeye başlanmıştır. Meşrutiyet tartışmalarının nihai kerte de iki ülkede meydana çıkardığı siyasi yapılarıdaki farklılığı anlamak için İran meşrutiyetine ve Pehlevi dönemine dair daha ayrıntılı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu aşikardır. Bu süreçlerde Osmanlı/Türkiye ile İran'ın mukayeseli olarak ele alınması, her iki ülkenin tarihlerini daha iyi anlamayı sağlayacaktır.

Cumhuriyetin kuruluşundan on yıl öncesinden başlayarak İran Devrimi'nin meydana geldiği 1979'a kadar Türkiye'de, İran hakkında nispi bir kayıtsızlık göze çarpar. Türk dış siyaset paradigmasının uzun yıllar bir "bataklık" olarak algılandığı Orta Doğu ve onun bir parçası olan İran üzerine, söz konusu dönemde çok fazla çalışma yapılmadığı görülmektedir. Bu bağlamda mevzubahis dönemin başlarında Ruşeni Bey (1924, s. 5), "İtiraf etmeliyiz ki bütün dünyanın İran'ı bizden öğrenmesi icap ederken biz İran'a dair malumatı düşman gazetelerinden alıyoruz." diye şikâyet etmekteydi. Diğer yandan aynı dönemin sonlarında Hüseyin Baykara (1978, s. 7) Şehinşah Muhammet Rıza tarafından idare olunan bu ülke, dünya için bir kaplı kutu gibidir. Bu ülkede neler oluyor? Hiç kimse bir şey bilmiyor. Öte yandan Çağaloğlu yokuşunun vitrinlerine bakarken "Kongo İhtilali" adlı kitaplar sergilenmekte... "Bir Türk aydını, İran hakkında hiçbir şey bilmiyor." diye yazarak tam da bu bilgi eksikliğine ve kayıtsızlığa değinmekteydi.

Yine de bu dönemde İran hakkında ele alınmış çalışmalara rastlamak mümkündür. Bu satırların yazarının tespit edebildiği kadarıyla, 20. yüzyılın başlarında İran Türkleri özellikle ilgi çekmiş ve zaman zaman pan-Türkist metinlere konu olmuştur. 1970'lerin sonuna gelindiğindeyse Devrim'in gelişi ve İran'ın içerisindeki çalkantılar üzerinde durulmuş. Bu kitaplar içerisinde, Ruşeni Bey tarafından Vatan gazetesinde *İran'ın İcyüzü* başlığıyla yayımlanan makalelerin 1924 yılında neşredilen derlemesi göze çarpar. Ruşeni Bey'in kiptaktaki makalelerinin önemli bir bölümünde baskın temayı İran Türkleri oluşturur. Örneğin, İran'da yaşayan dört milyon Türk'ün İran devleti tarafından "esaret altında inletildiği" ve İran Türklerinin kendilerini birçok defa Ermeni "katliamından" ve Fars "zulmünden" kurtaran Türk kardeşlerini daima büyük şenliklerle karşıladığı şeklindeki cümleleri, bu makalelerde sıkça görmek mümkündür. Yazar ayrıca, I. Dünya Savaşı'nda tarafsız kaldığı halde İngiliz işgaline uğrayan İran'ın, buna karşı hiçbir direniş göstermediği, bilakis onların işini kolaylaştırdığı ve aynı şeyi Ruslara da yaptığı halde Türklere karşı büyük bir kin duyduğunu da iddia etmektedir. Neşredilmesi üzerine ciddi bir yankı uyandıran bu makalelere, daha yazıldığı yıl, Ganizâde tarafından *Ruşeni Bey'e Cevap* başlığıyla Berlin'den cevap verilmiştir.² Diğer yandan Mehmed Emin Rasulzâde'nin hemen hemen aynı konuyu ele alan çalışması, üslup ve içerik bakımın-

1 O dönem İran'ın toplam nüfusu 12 milyon civarındadır.

2 Ruşeni Bey'in makalelerinin doğurduğu tepkilerin ayrıntılı bir anlatımı için bkz.: Bayat, (2008)

dan on yıl kadar sonra Ruşeni Bey’in takınacağından çok daha dengeli ve ılımlıdır. Rasulzâde, kitabında, bir ülke olarak İran’a, tarihine, kültürüne ve siyasetine ve özellikle de bu ülkede yaşayan Türklere dair bilgiler vermektedir. Rasulzâde, okuru, İran Türkleri denilen nüfusun, sanılanın aksine yalnızca İran Azerbaycan’ında yaşayanlardan ibaret olmayıp ülkenin kuzeyi ve güneyinde yaşayan farklı grupları da içine aldığı konusunda uyarmaktadır.

Türkiye’de cumhuriyetin, İran’daysa Pehlevi rejiminin ilk dönemlerine denk gelen eserinde, döneminin önde gelen diplomatlarından olan ve muhtelif ülkelerde Türkiye büyükelçisi olarak bulunan Hüsrev Gerede, 1930-1934 yılları arasında Türkiye’nin Tahran büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Gerede anılarında Rıza Şah’ın 1934 yılında Türkiye’ye yaptığı resmî gezinin organizasyonunda yer alışı anlatmaktadır. Gerede’nin gözlemleri, Türkiye’deki modernizasyon hareketini yakından görmüş birisinin İran’daki benzer gelişmelere dair düşünlerini içermesi açısından hayli manidardır.

Hüseyin Baykara’nın kitabı, İran’ın devrim öncesinde Muhammet Rıza Şah’ın tüm dün-

yaya lanse etmeye çalıştığı gibi birlik ve dirlik içerisinde yaşayan bir ülke olmadığını ve çok ciddi dâhilî çekişmelere sahne olduğunu ileri sürerek bu çekişmeleri ele almaktadır. Yazar, o dönemde İran’da neler olup bittiğini Türkiye’de kimsenin bilmediğinden ve bu konudaki kayıtsızlıktan şikâyet etmektedir. Yazar, kitabını kaleme alırken Ahmet Kesrevi ve İsmail Emirhizi’nin kitaplarına ihtiyaç duymasına rağmen, bunları Türkiye’de bulamadığını; fakat en nihayet bir tanıdığıın, “adının açıklanmamasını şart koşarak” kitapları ona temin ettiğini belirtmektedir. Baykara, Babilik’ten Tebriz Direnişi’ne, oradan Hıyabani ve Musaddık deneyimlerine kadar İran’da

istibdat aleyhinde kalkışılmış hareketleri ele alıyor. Bu döneme dair İran’da, 1950’lerin başında Muhammed Musaddık liderliğindeki Milliyetçi Cephe’nin giriştiği demokratikleşme ve monarşinin etkisini sınırlandırma girişimlerini ele alan çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır. Ayrıca, 1941 yılında Rıza Şah’ın oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi lehine tahttan feragat etmek zorunda bırakılmasını takiben ülkede hâkim olan görece serbest siyasi ortamda büyük bir hızla gelişen İran solu çalışmaya rastlamak neredeyse imkânsızdır. Bu konudaki bilgi yetersizliği, 1979 Devrimi’ni analiz ederken solun durumunun doğru analiz edilememesine büyük oranda etki etmiştir.

Türkiye’de 1900-1979 arasında İranla ilgili yayınlanan kitaplar şunlardır:

Ağaoğlu, Ahmet. (1934). *1500 ile 1900 arasında İran*. Ankara: Başvekâlet Matbaası.

Akyürek, Ferhat. (1966). *Türk İran Dostluğu ve Anadolu Yatırım Dengesi*. Ankara: Yeni Desen.

Azer, San’an. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

- Baki, Mehmet. (194?). *Günden Güne Kuvvetlenen Dost bir Ordu*, İstanbul : y.y.y.
- Bala, Mehmetzâde Mirza. (1994). *Ermeniler ve İran*. Yavuz Ercan (haz.), Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Baykara, Hüseyin. (1978). *İran İnkılabı ve Azatlık Hareketleri*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Ekrem, Ahmet. (1934). *Bugünkü İran*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi.
- Eşref, Mehmet. (1908). *İran'da Yangın Var*. İstanbul: Yeni Gazete Matbaası.
- Gerede, Hüsrev. (1952). *Siyasi hatıralarım I: İran 1930-1934*. İstanbul: Vakit Basımevi.
- Günaltay, Şemseddin. (1948). *İran Tarihi: Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferi'ne Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hüseyin³. (1926). *Atlas: Malumat-ı Muhtasar ez Ziraat, Sınaat, Ticaret, İktisat, Maliye ve Nizam-ı Memalik-i İran*. İstanbul: Abajuli.
- Kam, Ferit. (t.y). *Eski İranlılarda Felsefe*. Ankara: Başvekalet Müdevvenat Matbaası.
- Kütükoğlu, Bekir. (1962) *Osmanlı - İran Siyasi Münasebetleri: 1578-1590*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Nazif, Süleyman. (1923). *Nasıruddin Şah ve Babiler*, İstanbul: Kanaat.Necefzade, Yakup. (t.y). *Firdevsi ve İran milliyetçiliği*. İstanbul: Semih Lütfi Matbaası
- Ongun, Cemil Sena. (1941). *Buda ve Konfoçyus: Mısır, Fenike, Summer - Akad, İran, Hint ve Çin'de Filozofi*, İstanbul: Tefeyyüz Kitabevi.
- Rasulzâde, Mehmed Emin. (1993). *İran Türkleri: Türk Yurdu ve Sebilürreşad'daki Yazıları*. Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım & Selahattin Çağın (haz.), İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.⁴
- Ruşeni Bey. *İran'ın İcyüzü*. (1926). Ankara: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası.
- Sümer, Faruk. (1976). *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri*. Ankara: Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü.
- Zerforuşan, Ahed. (1973). *İran'da Toprak Reformu*. İstanbul: [y.y].

1979-2000: Devrim ve İlgili Tartışmalar Bağlamında İran!

Ayetullah Humeyni, 1970'lerin başında Necef'te yaptığı bir konuşmada, Pehlevi monarşisini tasfiye etmenin iki yüz yıl alabileceğini belirtmiştir (Asef Bayat, 2004, s. 181). Bu bağlamda 1979 yılı başlarında İran'da devrimin başarıya ulaşması karşısında şok olan, sadece 1977 yılında bu ülkeye yaptığı bir ziyaret esnasında İran'ı dünyanın girdaplı bir bölgesindeki bir "istikrar adası" olarak niteleyen ABD Başkanı Jimmy Carter

3 İstanbul'daki İkbal Kütüphanesi'nin Müdürü

4 Basım tarihi görece yeni olmasına rağmen 1912 yılından itibaren yayınlanmış olan yazıların yayınlama tarihinden dolayı bu kitabı birinci döneme koymayı uygun buldum.

değildi. Bilakis birçok gözlemci, İran’daki bu devrimin mahiyetini kavramakta zorlanmıştı. Türkiye’deki gözlemcilerin, neredeyse bütünüyle Humeyni üzerinden olayları açıklamaya çalışması, İran’daki gidişattan ne ölçüde habersiz olduğunun manidar bir göstergesidir. 1970’li yıllar, özellikle kentli ve eğitimli İranlıların farklı akımlar etrafında siyaseten seferber olduğu bir dönem olmuştur. Humeyni’nin lider olarak ortaya çıktığı bu dönem, onun şahsı ve temsil ettiği Şiilik açısından İslamcıların dikkatini çektiği gibi hem kendisinin hem de diğer birçok kişinin kullandığı üçüncü dünyacı, anti-empyralist dil, daha geniş kitlelerin İran’da olan bitene kulak kabartmasını sağlamıştır. Neticede 1979 yılına gelindiğinde, uzun yıllar ABD’nin neredeyse koşulsuz desteğini arkasına almış olan Pehlevi rejimi devrilip yerini kısa süre sonra yeni anayasada İran İslam Cumhuriyeti olarak adlandırılacak olan rejime bırakmıştır.

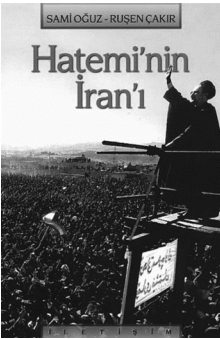
Batı’nın büyük oranda “eksen kayması” etrafında ele aldığı gelişmeler, genelde İslam dünyası, özeldeyse Türkiye için farklı boyut ve muhtemel yankıları açısından daha derin ve girift bir sürecin habercisi oluyordu. İran’da olanlara dair olgusal bilgi sağlamak amacındaki kitapların yanı sıra İslamcılar, solcular ve milliyetçiler gibi 1979 İran Devrimi’nde rol oynayan çeşit çeşit grupların Türkiye’deki düşünsel taraftarlarının da zaman zaman devrimi kendi bakış açılarından anlamlandırmaya çalışmış oldukları görülmektedir.

Bunlar arasında kuşkusuz İslamcıların, kendilerine has bir konumu bulunmaktaydı. 1970’ler Türkiye’sinde siyasal kanadı Milli Görüş hareketi sayesinde yükselişe geçmiş olan, toplumsal kanadıysa hızla güçlenmekte olan cemaatler sayesinde ilerlemekte bulunan İslamcı hareketi, en basit şekliyle evrimci ve devrimci diye iki gruba ayırsak yanılmış olmayız. Bunlardan birincisi, İslam’ın bir nevi tasavvufi okumasını daha ön plana çıkararak toplumun ve tüm sistemin, ancak milletin evladının daha iyi Müslümanlar olarak yetişmesiyle düzeleceğine inanırken ikinci grup, daha sert ve kökten bir değişim için gayret sarf etmekteydi. Dolayısıyla da her grup, İran’da olanları, kendi tutumu çerçevesinde ya desteklemiş ya da kendisini ondan uzaklaştırmak gayesiyle yermiştir. Bu anlamda İran İslamcılığı, Türkiye’deki İslamcılar tarafından kendi terminolojileri ve sathi bir siyasi kaygıyla ele alınmıştır. Bu durum hem Humeyni’nin fikirlerinde *velayet-i fakih* teorisine kadar uzanan süreçteki değişimlerin hem de İran’da farklı İslam algılarına yeterince dikkat atfedilmemesinin hem sonucu hem de nedenidir.⁵ Elbette devriminin Şii ulema liderliğinde gerçekleşmiş olması,

5 12. İmamın (Gaib İmam, Sahib-i Zaman) hicri dördüncü miladi 9. asırdan beri kayıp olduğuna inanılmasından ötürü Şii ilahiyatında masum bir İmamın yokluğunda dünyevi otoritenin kime ait olduğu sorusu, uzun tartışmalara konu olmuştur. Fakihlerin idaresi konusunda Humeyni’nin selefi, belki 19. yüzyıl Şii alimi Molla Ahmed Naraki (ö.831-31) olabilir. Naraki, farklı hadisler ve İmamların sözlerinden deliller getirerek İmamların yokluğunda ulemanın onların sahip olduğu yetkilerin hemen hepsine sahip olduğunu öne sürmüştü (Martin, 2000, s. 117). Humeyni’nin *velayet-i fakih* teorisini öncekilerden ayıran en temel özellik ise “onun fakihî devletin yönetiminin en üst kademesini teşkil eden birçok kişiden biri olarak değil de devletin nihai yöneticisi, hâkimi ve koruyucusu olarak görmek konusundaki kesin inancıydı” (Milani, 1988, s. 155).

geleneksel Sünni-Şii hassasiyetlerini de harekete geçirmiştir. Bu dönemde İran, Türk sosyo-politik yaşamına, ifadesini “Allahü Ekber Humeyni Rehber” ve “Türkiye İran Olmayacak” sloganlarında bulan zıt kutupları temsil eden nevi şahsına münhasır bir olgu olarak girmiştir.

Örneğin günümüz Türkiye’sinin önde gelen İslamcı yazarlarından Ali Bulaç’ın Mehmed Kerim müstear ismiyle kaleme aldığı kitap (1980), temel olarak İran’daki devrimin İslamcı ve sempatizan bir okumasını sunmaktadır. Benzeri diğer birçok eserde olduğu gibi kitabın yazarı da 1979 Devrimi’ne kadar olan sürecin tarihsel arka planına dair okura bilgi verdikten sonra devrimin hemen arifesinde olayları ele almakta ve devrimi, “şirke, zulme ve emperyalizme karşı” bir hareket olarak analiz etmektedir. Kitapta bariz bir Humeyni sempatisi, Şah karşıtlığı ve 1979 Devrimi’ni bir İslami devrim olarak öne çıkarma kaygısı görülür. Yalnız, yazar tüm bunları yaparken kitabında sıkça antiemperyalist söylemlere gönderme yapmış ve İran Devrimi’ni de bu bağlama oturtmaya gayret etmiştir. Kitabın üçüncü ve en ilginç bölümünde yazar, devrime dünyadan ve Türkiye’den sergilenen tepkileri ele almakta, Türkiye kısmında da 1979 Devrimi üzerinden bir nevi Türkiye İslamcılığı içindeki tutumları analiz etmekte ve 1979 Devrimi’nden hoşnut olmayan İslamcıları eleştirmektedir. Diğer yandan Burhan Bozgeyik’in gayet iddialı bir başlığa sahip olan kitabı *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi* (1981), 1979 Devrimi’ne, özellikle de onun bir “İslami” devrim olarak sunulmasına anti-patiyle yaklaşan çalışmalara güzel bir örnektir. Mehmed Kerim’in başlattığı tartışmada yerini karşı kampta alan Bozgeyik, 1979 Devrimi’ni İran’da yüzyıllardır görülegelen kargaşalardan biri olarak görmektedir. 1979 Devrimi’nin İslami Devrim diye nitelenebileceğini öne süren yazar, bunu devrimin örneğin sosyalist olmasına değil, yeterince İslami olmayışına bağlamaktadır. Bozgeyik’e göre, tarihi mütemadiyen kargaşalarla dolu İran ülkesinin şayet başka bir ada ihtiyacı olsa bunun ‘Keşmekeşlik Ülkesi’ olacağını öne sürmektedir.

Bunlara ilaveten bazı kitaplarda da 1979 Devrimi öncesine, Devrim’e ve Devrim’in hemen sonrasına dair birinci elden gözlemler bulmak mümkündür. Örneğin, 1978-1980 yılları gibi kritik bir dönemde Türkiye’nin İran Büyükelçiliği görevini yapan Turgut Tülümen’in eseri, böylesi önemli yıllarda yazarın birinci elden yaşadıklarını anlatması ve daha sonra okuduklarıyla da sentezlediği izlenimlerini içermesi açısından gayet ilginç bir çalışma sunar. Üniversite yıllarından itibaren arkadaşlık kurduğu İranlılar sayesinde İran’ı ve onun kültürünü daha yakından tanımak üzere bu ülkeye giden ve devrime giden hararetli yıllara da devrimden sonraki fırtınalı bir yıla da şahitlik eden bir Türk genci olan

Nevval Çizgen’in kitabı da önemli ayrıntılar içermektedir. İran’da evlenen Çizgen’in

gözlemleri, yukarıda İran’a dair Türklerin zihninde mevcut olduğundan bahsettiğimiz “muammalı” çok samimi ve içten bir dille gözler önüne sermekte. Yazar, kitapta İran’da Zerdüştlüğün, Türkiye’deyse Şamanizmin etkilerini sürdürdüğü üzerinde durmakta ve sonra bölümlerde bir zamanlar Türkiye gündemini yoğun şekilde meşgul eden “Türkiye İranlaşıyor mu?” sorusuna, “Hayır.” cevabı vermekte.

Bu dönemde yayınlanan ve bu satırların yazarının tespit edebildiği kitaplar şunlardır:

Aktaş, Cihan. (1996). *Devrim ve Kadın*. İstanbul: Nehir Yayınları.

Akyol, Taha. (1999). *Osmanlı’da ve İran’da Mezhep ve Devlet*. İstanbul: AD Kitapçılık

Beşikçi, İsmail. (1991). *Ortadoğu’da Devlet Terörü*. Ankara: Yurt-Kitap-Yayın.

Bozgeyik, Burhan (1981). *Bütün Cepheleriyle İran Meselesi*. İstanbul: Yeni Asya Yayınları

Bulut, Faik. (1998). *Horasan Kimin Yurdu?*. İstanbul, Berfin Yayınları.

Çandar, Cengiz. (1981). *Dünden Yarına İran*, İstanbul: Yalçın Yayınları, 1981.

Çizgen, Nevval. (1994). *İki Ülke İki Devrim: Türkiye-İran*. İstanbul: Say.Kaya, İlhan. (1987). *İran Tuzağı : Bir Süperin Dramı*. İstanbul: Nehir Yayınları.

Kayabalı, İsmail. (1990). *İran’ın Anadolu’ya Uzanan Gölgesi: Ana: Çizgiler ve Gerçeklerin Kısa Tarihi: 1453-1989*. Ankara: Set Ofset.

Kerim, Mehmed. (1980). *İran İslam Devrimi*. İstanbul: Düşünce Yayınları.

Metiner, Mehmet. (1989). *Şafak’ta 10 Gün: İran Notları*, İstanbul: Birim Yayınları.

Güngörge, Mustafa Talip. (1983). *Humeyni ve İran İnkılabı: Belgesel İnceleme*. İstanbul: Araştırma Yayınları.

Güngörge, Mustafa Talip. (1985). *Humeyni ve İslam*, İstanbul: Araştırma Yayınları.

Refref, Zeytin. (1986). *İran’a Nasıl Bakmalı*. Ankara: Aylık Dergi Yayınları.

Sak, İzzet. (1994). *İranlı Kölelerin Satışının Yasaklanması ile İlgili Fermanlar*. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Tekin, Ali. (1997). *İran’ın Dış Politikasında Terörizmin Yeri*. Ankara: ASAM Yayınları.

Tunç, Osman. (1979). *İran’da İslam’ın Zaferi: Çağın Olayı*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Tülümen, Turgut. (1998). *İran Devrimi Hatıraları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Üşür, Serpil. (1991). *Din siyaset ve kadın: İran Devrimi*. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Yaman, Abdullah. (1979). *İran Devrim İdeolojisi ve Humeyni*, İstanbul: Konak Yayınları.

Yüce, Mustafa. (1994). *Türk-İran İlişkilerinin Dünü, Bugünü Yarını*, İstanbul: Harp Akademileri Komutanlığı.

Zengin, İsmail. (1991). *İran Devrimi ve Ortadoğu’ya Etkileri*. İstanbul: Milliyet Yayınları.

2000-2010: Nükleer Enerji, Hedef Ülke Algısı ve “Arap Baharı”!

Hemen hemen 2000’li yılların başından, özellikle de 11 Eylül 2001’deki mahut

olayların ve 2002 Ağustos’unda mevcut İran rejimine muhalefetiyle bilinen Ali Rıza Caferzâde’nin, İran’ın nükleer enerji edinme konusunda gizliden yürüttüğü çalışmalarını dünya kamuoyuna ifşa etmesinin ardından İran, dünya gündemine nükleer enerji, hatta silah ve terörizm bağlamında oturmuş oluyordu. Yeni durumda Amerika, tüm dünyaya dönemin başkanı G. W. Bush’un dilinden, “Ya bizdensiniz ya da onlardan.” diye seslenerek şer eksenini gördüğü ve İran’ı da içeren ülkelere karşı tavır alınması gerekliliğine vurgu yapıyordu. Ne var ki İran gibi büyük bir sınır komşusu ve enerji tedarikçisi ülkede meydana gelmesi muhtemel kargaşaların doğurabileceği endişeler, Türkiye’nin kolay kolay göz ardı edebileceği cinsten değildi. 2002 yılında Türkiye’de iktidara gelen mevcut Adalet ve Kalkınma Partisi’nin Orta Doğu ve İran konusunda takındığı ve uzun süre net olmaktan uzak kalan siyasetin yanı sıra İran konusu, Türkiye kamuoyunda da yoğun olarak tartışılmaya başlamıştı.

11 Eylül olaylarının etkisinin görece hafiflediği ve İran ile Batı arasındaki nükleer müzakerelere sürecinin başta Türkiye olmak üzere ara bulucu devletler marifetiyle mesafe katılmaya başladığı bir dönemde patlak veren ve “Arap Baharı” olarak nitelenen süreç başladı. Ayaklanma dalgası, Tunus’un ardından Mısır, Libya, Yemen ve Bahreyn gibi ülkelerde gücünü hissettirdi. Ancak, Suriye’de de benzer olaylar şiddetlenerek baş gösterince Türkiye-İran ilişkileri 1990’larda PKK üzerinden yaşanan gerilimli ortamı anımsatan bir sürece girmiş oldu. Bu olaylardan kısa bir süre önce Mavi Marmara hadisesi nedeniyle İsrail karşısında sıkıntılı bir dönem geçiren Türkiye, süreci tam anlamıyla kavrayamamaktan kaynaklanan bazı gelgitlerin ardından bölgedeki itibarının azalması için önce Mısır’da sonra da Libya’da seri ve tutarlı olarak ayaklanan halkların safında olduğunu beyan etti. Aynı tutumu Suriye karşısında da takınması, bu ülkeyi İran’la karşı karşıya getirmiş oluyordu. Tüm bunlara İran’ın Irak’taki Şiiilerle kurduğu yakın ilişki ve Türkiye’nin olan bitenden duyduğu endişe de eklenince özellikle Batılı gözlemciler, gidişatı manipülasyona en açık noktadan okumaya çalışarak Türkiye ile İran arasındaki “mezhep çatışması” üzerinde durmaya başladılar. Bu yaklaşım, Türkiye içerisinde de taraftar bulmuştur. Hâlbuki Irak’taki fiilî Şii çoğunluk ortadayken Türkiye’nin Saddam sonrası Irak siyasetini, öncelikle Türkmenler sonrasındaysa kuzeyde kurulacak bir Kürt devlet karşıtlığı üzerinden kurgulayıp Şiiiler konusunda kayda değer bir politika geliştirememesinin üzerinde yeterince durulmamıştır. Diğer yandan, İran’da muhtelif zamanlarda, özellikle de Hatemi döneminde Mısır başta olmak üzere Orta Doğu ülkeleriyle ve ABD dâhil Batı ile ilişkileri normalleştirme çabalarının hem iç siyaset uğruna hem de uluslararası direnç kaynakları kanalıyla istenilen sonucu vermemiş olması da birçok gözlemci tarafından göz ardı edilmiştir. Bunlara ilaveten, somut hiçbir delil olmasına rağmen Batı’nın nükleer enerji üzerinden İran’ı uluslararası toplum nezdinde marjinalleştirmek ve yalnızlaştırmak konusunda attığı ısrarlı adımlar unutulmamalıdır. Batı’nın bu tavrı, İran’ı, izole olmaktan kurtulma kaygısıyla tamamen kendi çıkarlarını merkeze koyan ve bölgenin uzun vadeli kaderini hesaba katmayan bir siyaset takip

etmeye zorlanmıştır. Bu gerginlik, İran’da Batı’ya karşı şovenist tutumlar içerisinde olan kesimlerin aynı düzeyde sathi olan dünya algılarına tekabül ettiğinden mesele nihai kertede Batı’nın İsrail ile İran’a karşı tutumundaki çifte standarda indirgenmiş ve reel politik, yerini ideolojik bir kamplaşmaya bırakmıştır.

Kuşkusuz, Sünnilik ve Şiilik üzerinden Türkiye’yi birincisinin İran’ı da ikincisinin lideri pozisyonuna konumlandırarak inşa edilmek istenen çatışma, şayet sırf bir yanlış okumadan kaynaklanmıyorsa bazı hedeflere matuf olmalıdır. Irak Kürtlerinin büyük kısmının Sünni olduğu düşünülürse Bağdat’ta oluşacak bir Şii yapılanması karşısında mevzubahis senaryoda “Sünniliğin kalesi” rolünde olan Türkiye’nin, Irak’ın kuzeyindeki bir Kürt-Sünni yapılanmaya rıza göstereceği öngörülüyor olabilir. Ayrıca bu çatışma sayesinde, Orta Doğu’daki ana sorun İsrail-Filistin konusu olmaktan çıkacak, bunun yerini suni bir Sünni-Şii çekişmesi alacaktır. Gelinen nokta itibarıyla, Orta Doğu’daki 2010 sonrası gelişmelerden etkilenen devletlerde kendisinininkine benzer bir siyasi yapı kurulmasını arzulayan ve ilişkilerini bu minvalde yürütmek isteyen Türkiye ile önündeki tüm kanalları kullanarak bölgesel ve global düzeyde yalnızlaştırılmaktan kurtulmaya çabalayan İran’ın takip ettikleri seyrin belirli noktada çıkar çatışmasına davetiye çıkarılması pekala muhtemelse de bunun neden “mezhep çatışması” olarak tezahür etmesi gerektiğini anlamak fevkalade zor görünmektedir. Bu konuya, takip eden satırlarda daha ayrıntılı temas edilecektir.

Genel olarak 2000’li yıllarda İran hakkında yayımlanan kitaplara bakılınca tartışmaların, genel itibarıyla nükleer güce sahip bir İran’ın Türkiye’ye bir tehdit oluşturup oluşturmayacağı konusunda İran’ın neden Amerika yahut diğer bazı Batılı güçlerce sürekli hedef tahtasına konduğu sorusu etrafında döndüğü görülür. Bu bağlamda bir yanda Irak’ı işgal ve yerle bir eden ve İran’a her an saldırma olasılığı olan ABD ve yanda devletlerin gizli hedefleri arasında pekala Türkiye’nin de olabileceği ve İran’ın ardından sıranın bu ülkeye gelebileceği kaygılarının bir hayli dillendirildiğini, bu kitapların bazılarında görmek mümkündür. Diğer yandan İran’ın takip ettiği

dış siyaset açısından Amerika’ya ve Orta Doğu’daki suç arkadaşı olduğuna inanılan İsrail’e en büyük tehdidi oluşturan ülke olduğu ve Irak’ta olduğu gibi İran’da da nükleer silah vurgusunun saldırı için bir bahane olarak suiistimal edildiği, sıkça üzerinde durulan konulardan birisidir. Bu değerlendirmelerin yanı sıra Talha Köse’nin ve Mehmet Tuncel’in kitaplarında olduğu gibi İran ve onun etrafında dönen tartışmalara dair olgusal bilgi merkezli çalışmaların var olduğu da görülmektedir. Elbette, özellikle Mahmut Ahmedinejad’ın cumhurbaşkanı olmasından ve İran’daki muhafazakâr-reformist ikileminin daha net olarak su üstüne çıkmasından sonra İran politik sistemine ve iç siyasetine dair de bir merak baş göstermiş, bunun sonucu olarak da Cihan Aktaş, Asaf

Hüseyin ve Nilüfer Göle'ninkiler gibi İran'ın bu yanını ele alan çalışmalar da görülmeye başlanmıştır. Fakat genel itibarıyla İran siyasetine dair yapılan değerlendirmelerin çoğunun, bu ülkenin iç dinamiklerine yeterince vakıf olmadan ve yeknesak bir İran tahayyül ederek yapıldığını söylemek mümkündür.

Meselenin bu yönünü ortaya koymak için İran'ın "Arap Baharı" siyaseti üzerine kaleme alınan iki çalışmaya göz atmakta fayda görülmektedir. Birincisi, Ağustos 2011'de Atilla Sandıklı ve Emin Salih'in "İran, Şii Hilali ve Arap Baharı" başlıklı ortak çalışması, ikinci siyese Mart 2012 yılında Hakkı Uygur tarafından kaleme alınan "İran ve Arap Baharı" adlı çalışmadır. Bu çalışmalar, aynı olayın ne derece farklı ele alınabileceğini, manidar surette ortaya koymaktadır. Sandıklı ve Salih, çalışmalarının İran dış politikasını konu alan başlangıç kısımlarında, İran'ı "otoriter-totaliter" bir rejim şeklinde niteleyerek son derece spekülatif bir tespitte bulunmaktadır (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 2). Bunu takiben "Günümüzde Orta Doğu'da yaşanan ve Arap Baharı olarak adlandırılan gelişmeler, Tahran'ın dış politikada ön plana çıkardığı etno-dinsel (Şii) kimliğini kullanması için İran'a jeopolitik açıdan büyük bir manevra alanı sağlamaktadır." (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 3) görüşünü serdeden yazarlar, çalışmanın kalan kısmında bu tespitlerini kanıtlamaya çabalamaktadırlar. Bu amaçla, özellikle İran'ın Suriye ile kurduğu çıkar ilişkisini Nusayriliğin Şiiliğin bir kolu olmasına bağlayan yazarlar (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 7), bu sayede itikat üzerinden teleolojik bir tespitte bulunmaktadır. Hatta yazarlara göre İran'ın bu etno-dinsel siyaseti, Humeyni'den Rarsanjani'ye, Hatemi'den Ahmedinejad'a uzanan bir çizgide bir süreklilik arz eder (Sandıklı ve Salih, 2010 s. 3). İran rejiminin, İslami doğasının aksine Suriye'de laik bir yönetimin hâkim olması bir tarafa bırakılsa dahi İran'daki On iki İmam Şiililiği ile Suriye'deki Nusayrilik arasında bir imtizaç olduğu iddiasının Türkiye'deki Sünnilik ile bazı Arap ülkelerindeki Vehhâbilik arasında imtizaç olduğu iddiasından farksız olduğu aşikârdır. Ancak, yazarlar, bu nokta üzerinde durmaksızın İran rejimine muhalif olan Green Voice of Freedom ve Amerikan gazetesi Washington Post gibi tek taraflı kaynaklara dayanarak İran'ın etno-dinsel düzeyde ilişki kurduğu, Suriye ve Esad rejimine sunduğu muhtelif destek araçlarını sıralamaktadırlar. Bu araçlar, güvenlik güçlerine uzmanlık eğitimi verilmesinden bu ülkedeki gösterileri bastırmak amacıyla askeri, lojistik ve teknik destek temin edilmesine ve yine bu ülkeye göstericilere karşı kullanılmak üzere cop, kask ve diğer müdahale gereçleri tedarik edilmesinden 2009 yılında Tahran'da meydana gelen gösterileri bastırmakta kullanılan uzman kadronun Suriye'deki güvenlik güçlerini eğitmek üzere bu ülkeye gönderilmesine kadar çeşitlilik göstermektedir (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 14).

Ancak bu değerlendirmeler, okura, İran'ın ve ilişki kurduğu ülkelerden örneğin Suriye'nin bağlamdan kopuk ve sırf inanç ortaklığı üzerine kurulmuş bir uluslararası siyaset anlayışı takip ettiği izlenimi veriyorsa da yazarlar bu kanaatte de değildirlir. Bilakis İran'ın dış politika anlayışındaki "instrumentalism (*araçsallık*)" olgusuna işaret eden yazarlar, "İran, kendisine faydası olması için Şii faktörünü dış politikasında bir araç

olarak kullanırken Orta Doğu’nun diğer ülkelerindeki Şii gruplar da kendilerine olan fayda doğrultusunda Şii kimliklerini ön plana çıkararak İran ile ilişkilerini geliştirmek için kullanabilir.” diye yazmaktadırlar (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 6). Dahası, İran-İrak savaşı boyunca Suriye’nin, Irak Baas yönetimine olan düşmanlığından dolayı İran’ı desteklediğini; İran’ın ABD ve İsrail’i düşman olarak görmesinin bu ülkeyle Suriye’nin ortak çıkarı olduğunu belirtmektedirler (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 7-8). Bu değerlendirmelerin ardından “Ancak, Şii ekseninin korunması ve güçlendirilmesi hedefiyle Tahran’ın bölgede attığı adımlar, İsrail’in Orta Doğu’daki uzun dönemli Şii-Sünni çatışması stratejisine hizmet etmektedir.” tespitinde bulunulması, meseleyi tümünden karmaşık hale getirmektedir (Sandıklı ve Salih, 2010, s. 12-13). Soğuk Savaş döneminde ABD’nin kapitalist-demokrasi anlayışını, Sovyetlerinse sosyalist dünya görüşünü nüfuzlarını artırmak maksadıyla kullanmasına benzer şekilde İran’ın da 1979 Devrimi’nin ardından başlatılan Şiilik ile Sünnilik arasında bir yakınlaşma temin etme çabalarından yeterince somut sonuç alamaması ve dış siyasetinde Şiilik faktörünü kullanmak istemesi düşünülebilirse de İran dış politikasını bu anlayışa indirgemek ya da örneğin İsrail’in “Şii-Sünni çatışması stratejisi” ve bunun hangi kanallarla icra edilmek istendiği üzerinde yeterince durmamak, resmin önemli bir kısmını bulanık bırakan bir yaklaşımdır. Orta Doğu söz konusu olduğu noktada bu yaklaşımların altı yeterince doldurulmadan serdedilebilmesinin arkasında İslam’ın rasyonel olmayan bir din olduğu ve Orta Doğu’da da hâlâ bu ‘irrasyonel’ temayüllerin varlığının sürdürdüğü düşüncesi önemli bir rol oynamaktadır.

Hakkı Uygur, çalışmasına, İran’ın Arap ülkeleriyle olan ilişkilerinin kısa bir tarihi arka planı 1979 Devrimi’nin hemen ertesinde patlak veren İran-İrak Savaşı’nın bu ilişkilerde oynadığı rolü anlatarak başlamaktadır. Bu arka planda önemli olan nokta, Uygur’un İran dış siyasetindeki dönüşümlere işaret etmektedir. Örneğin savaş döneminde gayet gergin olan İran-Suudi Arabistan ilişkilerinin Haşimi Rafsanjanı’nın cumhurbaşkanlığı döneminde askeri iş birliği anlaşması imzalayacak noktaya gelmesi, bu dönüşümün açık örneklerindedir (Uygur, 2012, s. 5). Diğer taraftan yazar, Irak-İran Savaşı döneminde İran’ı desteklemiş olan Suriye’nin, Irak’ın 2003 yılında ABD tarafından işgal edilmesinin ardından Iraklı Sünnileri desteklediğini kaydetmektedir (Uygur, 2012, s. 6). 1981 yılında Mısır lideri Enver Sedat’ı öldüren Halid İstanbuli’nin İran’da kahramanlaştırılarak adının bir caddeye verilmesiyle İran’ın bu ülkeyle zaten bozuk olan ilişkileri iyice gerilmişse de Uygur, önce Hatemi sonra da Ahmedinejad dönemlerinde ilişkileri düzeltmek için atılan adımlar üzerinde de durmaktadır (Uygur, 2012, s. 7-8). Kuşkusuz bu örnekler, İran’ın bölgedeki dış siyasetinde belirli bir süreklilik içerisinde etno-dinsel bir anlayış takip etmek yerine, dönem dönem önüne çıkan alternatif mecraları kullanmaya çalıştığını göstermesi açısından önem arz etmektedirler.

Uygur’un çalışması, ayrıca, İran’ın Arap Baharı konusunda sergilediği tavrın bu ülkenin iç siyasetindeki neden ve sonuçlarına vurgu yapması açısından da dikkate değerdir. 2009 yılındaki olaylı cumhurbaşkanlığı seçimlerini takip eden günlerde yoğun kitlesel

gösterilere sahne olan ve temel olarak muhafazakâr ve reformcu kanatlara ayrılmış bulunan İran'da, tarafların Arap Baharı'na bakışında ülke içinde takındıkları siyasi tavır, önemli oranda etkili olmuştur. Bu bağlamda Tahran yönetimi, Arap ülkelerinde meydana gelen olayları "İslami uyanış" olarak niteleyip bu olayların, İran devriminin geç de olsa ihraç edildiğinin göstergesi olduğunu belirtmiştir (Uygur, 2012, s. 11-12). Ayrıca, İran'ın bazı yarı resmî kanalları, Libya'daki Kaddafi taraftarlarından "Yeşiller" diye bahsederek bu ülkedeki statükocularla İran'da 2009 Seçimi öncesi ve sonrasındaki eylemlerde sembol olarak kullandıkları yeşil renkten dolayı "Yeşil Hareketi" olarak nitelenen reformist lider Musevi ve destekçileri arasında bir ilişki ima etmiştir (Uygur, 2012, s. 14). İran'daki reformcularsa Arap ülkelerindeki olayların Batı karşıtı bir "İslami uyanışa" indirgenemeyeceğini öne sürerek bu hareketlerde liberal, milliyetçi, İslamcı, solcu ve feministlerin varlığına dikkat çekmişlerdir (Uygur, 2012, s. 15). Diğer önemli bir konu ise bu olayların İran'da cereyan eden reform tartışmalarına etkisidir. Başta Hameney olmak üzere birçok İranlı yetkili, Arap topraklarındaki olayların İslami uyanış ve Batı karşıtı yönlerinin altını çizerek bu tür eylemlerin İran'da zemini olmadığı mesajını verirken (Uygur, 2012, s. 15) reform yanlısı bazı yazarlar, Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki liderlerin, şayet akıllarını başlarına alıp reformlara başlamazlarsa "Saddam'ın yanına" gitmelerinin kaçınılmaz olduğunu iddia ederek dolaylı yoldan İran rejimine mesaj vermişlerdir (Uygur, 2012, s. 18). Muhafazakâr-reformcu çizgide oluşan bu ayrışmanın yanı sıra Uygur, ayrıca, bizzat İran yönetimi içerisinde "Arap Baharı" karşısında farklı tutumların mevcut olduğunu kaydetmektedir. Örneğin, bu bağlamda yukarıda da belirtildiği üzere Devrim Lideri Ali Hameney'in "İslami uyanış" değerlendirmesinden farklı olarak İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad'ın olayları "İnsani uyanış" olarak nitelemiş olması, kayda değer bir nüanstır (Uygur, 2012, s. 23). Arap Baharı konusunda İran'da farklı algıların var olduğunun üzerinde durulması, İran'ın genelde dışarıdan lanse edilmek istenilenin aksine tek sesli bir toplum olmadığını göstermesi açısından ayrıca önemlidir.

Bu değerlendirmelerin ardından Uygur, Arap Baharı'nın Türkiye-İran ilişkilerine nasıl yansıtıldığını dikkate değer biçimde ele almaktadır. Uygur'a göre, Türkiye'nin Arap topraklarındaki olaylar karşısında İran'ın bazı üst düzey yetkilileri tarafından sert biçimde eleştirilmesinin, hatta tehdit edilmesinin ardında, sırf "Arap Baharı" üzerinden açıklanamayacak farklı saikler yatmaktadır. Her ne kadar her iki ülke de Hüsnü Mübarek'in devrilmesini olumlu karşılamışsa da Mübarek sonrası dönemde Recep Tayyip Erdoğan'ın bu ülkeye laiklik çağrısı yapması ve bilhassa Türk hükümetinin, özellikle Suriye'deki mevcut yönetime karşı takındığı tavır, İran'ın belirli resmî çevrelerinde Türkiye aleyhtarı hissiyatı körüklemiştir. Bunlara, Türkiye topraklarının ev sahipliği yapması planlanan NATO Füze Kalkanı Projesi de eklenince İran'ın siyasi, dinî ve askeri kanatlarından peş peşe Türkiye aleyhtarı açıklamalar gelmeye başlamıştır. Tam da bu noktada Uygur'un "Türkiye karşıtı açıklamaların daha çok din adamlarından ve askeri kanattan gelmesi ve hükümet kanadından Türkiye'ye yönelik açık bir suçlama ya da eleştiri gelme[miş]"

olduğunu belirtmesi, önemli bir ayrıntıdır (Uygur, 2012, s. 22). Uygur, o ya da bu kanallar üzerinden İran’da Türkiye karşıtı tavrın azımsanamayacak derecede yüksek sesle ifade bulmasının arkasında, AK Parti’nin temsil ettiği değerlerin ve bunların bölgedeki etkilerinin İran’ı kaygılandırmasının etkili olduğunu yazmaktadır. “Arap Baharı” sürecinde İran’a nispetle Türkiye, belirli tereddüt ve belirsizliklerden sonra da olsa daha faal bir dış siyaset takip etmiş ve mevzubahis ülkelere sunduğu model de görece daha cazip geldiği için etkinliği daha fazla olmuştur. Türkiye’nin bölgedeki etkinliğinin artması, Uygur’a göre, Tahran yönetiminin rahatsızlığının arkasındaki temel nedenlerdendir (Uygur, 2012, s. 23-25).

Özetle, İran’ın dış siyaset anlayışının bütünüyle Şiiliğe dayandırılması yerine reel politik üzerinden değerlendirilmesi bölgenin gerçeklerine daha çok tekabül eden bir yaklaşım tarzıdır. Bu yaklaşım, mevcut dengelerin değişmesiyle gerek İran’ın gerekse de Türkiye’nin tutumlarının da değişebileceğini teslim etmesi açısından da ayrıca isabetlidir. Her ne kadar yegâne belirleyici değilse de Orta Doğu’da İslam dininin toplumsal ve siyasi düzeylerde kayda değer rol oynadığını yadsımak büyük bir hata olur. Ancak, bunun bir anlamda kaçınılmaz olarak mezhep çatışması doğuracağını düşünmek de eşit derecede hatalı olacaktır. Ayrıca, son dönemlerde özellikle yabancı gözlemciler tarafından, Türkiye ile İran üzerinden vuku bulacağı düşünülen mezhep çatışması yaklaşımı, en az Fukuyama’nın global ölçekte öngördüğü ve bilimsel olmaktan ziyade ideolojik temellere dayanan Medeniyetler Çatışması teorisi kadar sakıncalı ve temelsizdir.

Bu döneme ait başlıca kitaplar şunlardır:

(2003). *Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

(2008). *Türkiye-İran İlişkileri Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aka, İsmail. (2001). *İran’da Türkmen Hakimiyeti: Karakoyunlular Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Aktaş, Cihan. (2004). *Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Aktaş, Cihan. (2005). *Şark’ın Şiiri: İran Sineması*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Arı, Tayyar. (2007). *Irak, İran, ABD ve Petrol*. İstanbul: Alfa.

Balbay, Mustafa. (2008). *İran Raporu*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.

Batur, Zübeyir. (2008). *İran’da Kıyamet Senaryoları*. İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Baylak, Ayşen. (2007) *İmam Humeyni*. İstanbul: İlke Yayıncılık.

Bilgili, Ali Sinan. (2004). *Osmanlı İran ve Azerbaycanı I: 16. ve 18. Yüzyıllar Sosyal ve Ekonomik Tarih*. Erzurum: Bozkır Yayınları.

Bulaç, Ali. (2009). *Hedefteki Ülke İran*, İstanbul: Çıra Yayınları.

Cankara, Yavuz. (2005). *Yeni Oyun İran’ın Nükleer Politikası*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Celalifer Ekinci, Arzu. (2009). *İran Nükleer Krizi*. Ankara: Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu.

- Ceylan, Ali Kemal. (2009) *Çılgılık Çılgıca İran*. İstanbul: Yeniyüzyıl Yayınları.
- Cin, Barış. (2007). *Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Çetinsaya, Gökhan. (2002). *From the Tanzimat to the Islamic Revolution: Continuity and Change in Turkish-Iranian Relations*. İstanbul: Foundation for Middle East and Balkan Studies.
- Çetinsaya, Gökhan. (2003) *Turkish-Iranian Relations since the Revolution*. İstanbul: Foundation for Middle East and Balkan Studies.
- Dağcı, Kenan & Sandıklı, Atilla (haz.). (2007). *Satranç Tahtasında İran: Nükleer Program*, İstanbul: TASAM Yayınları.
- Erdoğan, Hikmet. (2008). *Büyük Pers Düşüncesinden Zülfikar'ın Yumruğuna İran*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Eyüboğlu, İsmet Zeki. (2007). *İran Edebiyatı*. İstanbul: Pencere Yayınları.
- Göle, Nilüfer. (2006). *İslam in Public*, İstanbul : İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hüseyin, Asaf. (2009). *İran'da Devrim ve Karşı Devrim*. İstanbul: Pinar Yayınları.
- İlknur, Miyase. (2009). *İmam Mehdi'den Humeyni'ye İran*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- İşbilen, Evren. (2009) *Nükleer Satranç: İran ve Nükleer Silahlanma Politikası*. İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- Kafkasyalı, Ali. (2002) *İran Türk Edebiyatı Antolojisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi.
- Kalafat, Yaşar. (2005). *İran Türklüğü: Jeokültürel Boyut*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kangal, Selmin. (2009). *Onbin Yıllık İran Medeniyeti İnkibin Yıllık Ortak Miras*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Karadeniz, Yılmaz. (2006). *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Karatay, Osman. (2003). *İran ile Turan: Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu*. Ankara: Karam Araştırma ve Yayıncılık.
- Keneş, Bülent. (2012). *İran: Tehdit mi, Fırsat mı?*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kılıç, Remzi. (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.
- Kılıç, Remzi. (2006). *Kânunî Devri Osmanlı-İran Münâsebetleri (1520-1566)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Köse, Talha. (2008). *İran Nükleer Programı ve Ortadoğu Siyaseti*. Ankara: SETA Yayınları.
- Oğuz, Sami. (2000). *Hatemi'nin İran'ı*. İstanbul: İletişim.
- Onay, Yaşar. (2007). *Euro-Dolar Savaşı Kurbanı İki Ülke: ABD ve İran*, İstanbul: Neden Kitap.

- Özbaran, Salih. (2007). *İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında Portekizli Seyyahlar*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Özgentürk, Işıl. (2007). *Büyülü bir Yolda*. İstanbul: Aya kitap.
- Özgüdenli, Osman G. (2006). *Turco-Iranica: Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Yurdalan, Özcan. (2001). *İran Yolculuğu*, İstanbul: Om Yayınevi.
- Öztürk, Osman Metin & Sarıkaya, Yalçın. (2006). *Kaosa Doğru İran: Güncel İran İncelemeleri*. İstanbul: Fark Yayınları.
- Sandıklı, Atilla& Salih, Emin. (2011). *İran, Şii Hilali ve Arap Baharı*. İstanbul: BİLGESAM
- Saraç, Ali Fuat. (2000). *İran-İrak Savaşı'nın Askerî Analizi*. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı.
- Saray, Mehmet. (2000). *Türk - İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Sarıkaya, Yalçın. (2008). *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Silahçioğlu, O. Doğu. (2006). *ABD/İsrail-İran Denklemi ve Türkiye*, İstanbul: Günizi Yayıncılık.
- Şihaliyev, Emin Arif. (2003). *Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya, İran, Türkiye Rekabeti ve Ermeni Faktörü*. Ankara: Naturel Yayınları.
- Şimşek, Erdal. (2006). *Kod Adı: Pegasus*. İstanbul: Neden Kitap.
- Tuncel, Mehmet (haz.). (2008). *Hedef Neden İran?*. İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- Uludağ, Süleyman. (2002) *İran'a ve Turan'a Seyahat*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Uyar, Mazlum. (2008). *İran'da Modernleşme ve Din Adamları: Meşrutiyet Örneği*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Uygur, Hakki. (2012). *İran ve Arap Baharı*. Ankara: SETA
- Uzun, Enver. (2007). *İran Türk Folkloru*. Trabzon: Eser Ofset.
- Vural, Meltem. (2009). *Şu Dağın Ardı İran*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Yenisey, Gülara. (2008). *İran'da Etnopolitik Hareketler (1922-2004)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sonuç: Orada Bir Ülke Var Yakında!

Buraya kadar listelenen kitaplar, okura en azından 20. yüzyıl Türkiye'sinde İran hakkında yapılan çalışmalara dair bir fikir vermiş olmalıdır. Kuşkusuz bu listeye eklenebilecek daha birçok kitap bulunabilir. Örneğin, muhtelif veçheleriyle bu ülkeye dair başta İngilizce ve Farsça gibi dillerden yapılan çevirilerin sayısı hayli yekûn tutmaktadır. Diğer yandan İran'ın ülke gündeminde güçlü bir yer edinmesi, bu ülkenin tarihine, sosyolojisine ve kültürüne dair akademik çalışma ihtiyacını da artırmış ve bunun bir

sonucu olarak Türkiye üniversitelerinde çeşitli açılırlarıyla İran'a dair birçok yüksek lisans ve doktora tezi kaleme alınmıştır. Bu tezlerin içerisinde İran ve Türkiye modernleşmesini karşılaştıran çalışmalardan İran milliyetçiliği, İran'da din adamlarının rolü vb. birçok konuyu irdeleyen çalışmalara rastlamak mümkündür. Tabii ki bu tür çalışmalara, yine Türk araştırmacılar tarafından yabancı üniversitelerde ele alınan ve yurt dışında basılan eserleri eklemek de mümkündür.

Gelinen nokta itibariyle görülmektedir ki her ne kadar Türkiye'de İran'a dair yapılan çalışmalar büyük ölçüde dönemsel ve popüler konulara eğilseler de ilmî yeterliliğe sahip eserlerin varlığı da göz ardı edilemeyecek kadar fazladır. Her hâlükarda İran, artık Türkiye sakinleri, özellikle de bu ülkenin entelektüel çevreleri için daha az muamma olan bir ülke konumundadır. İran'a dair yapılan yorum ve değerlendirmelerin, uzun yıllar Şarkiyatçı kaynaklardan ya da en iyi ihtimalle yabancı eserlerden devşirildiği dönemlerden bu ülkeye dair hemen her yıl yeni kitapların ve çeşitli yayınların çıktığı günümüze gelinmesi, neresinden bakılırsa bakılsın memnuniyet verici bir gelişmedir. Diğer yandan içerik kalitesinin ve konu çeşitliliğinin artıyor olması da umut verici bir durumdur. Tüm bu olumlu gelişmelere rağmen alan çalışmalarındaki genel eksikliğin bir parçası olarak gerek üniversitelerde gerekse de bağımsız araştırma kurumlarında genelde Orta Doğu, özeldeyse İran üzerine yoğunlaşan birimlerin olmayışı ya da yetersiz oluşu, sistematik bir bilgi birikiminin oluşmasının önündeki temel engellerden birisini oluşturmaktadır. Tarihi, toplumsal, dinî ve iktisadi vs. yönleriyle İran'ın daha iyi anlaşılması, Türkiye'nin de bir parçası olduğu bölgeyi daha iyi analiz etmeye yardımcı olacağı gibi şüphesiz bizatihi Türkiye'nin kendi tarihinin de daha iyi anlaşılması konusunda önemli katkılarda bulunacaktır.

Kaynakça

- Afary, J. (1996). *The Iranian constitutional revolution, 1906-1911*. New York: Columbia University Press.
- Bayat, A. (2004). *Ortadoğuda maduniyet: Toplumsal hareketler ve siyaset* (çev. Ö. Gökmen ve S. Deren). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayat, K. (2008). *Pan-Türkizm wa İran*. Tahran: Pardis-e Nadesh.
- Baykara, H. (1978). *İran inkilabi ve azatlık hareketleri*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Martin, V. (2000). *Creating an Islamic state: Khomeini and the making of a new Iran*. London: I. B. Tauris Publishers.
- Milani, M. (1998). *The making of Iran's Islamic revolution: From monarchy to Islamic republic*. London: Westview Press.
- Ruşeni Bey. (1926). *İran'ın içyüzü*. Ankara: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası.
- Sandıklı, A. ve Salih, E. (2011). *İran, şii hilali ve Arap baharı*. İstanbul: BİLGESAM.
- Uygur, H. (2012). *İran ve Arap baharı*. Ankara: SETA.